

DE GESCHIEDENIS VAN DEN SABBATS-
STRIJD ONDER DE GEREFORMEERDEN
IN DE ZEVENTIENDE EEUW

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT TER VER-
KRIJGING VAN DEN GRAAD VAN DOCTOR
IN DE HEILIGE GODGELEERDHEID OP
GEZAG VAN DEN RECTOR MAGNIFICUS
DR. J. F. KOKSMA, HOOGLEERAAR IN DE
FACULTEIT DER WIS- EN NATUURKUN-
DE, IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN
OP VRIJDAG 30 JUNI 1939, DES NAMID,
DAGS TE 4.00 UUR IN HET GEBOUW
DER MAATSCHAPPIJ VOOR DEN WER-
KENDEN STAND.

DOOR

HUGO BASTIAAN VISSER,
GEBOREN TE OOSTKAPELLE

DIENAAR DES WOORDS VAN DE GEREFORMEERDE KERK
TE NOORDWIJK-BINNEN.

VOORWOORD.

Gaarne maak ik, op deze daarvoor gebruikelijke plaats, van de gelegenheid gebruik mijn hartelijken dank uit te spreken aan degenen aan wie ik voor de tot standkoming van mijn proefschrift en voor mijn wetenschappelijke vorming zooveel te danken heb.

Het onderwijs, dat ik op de Lagere School van de Klokkenberg te Nijmegen heb ontvangen, is voor mij van grondleggende betekenis geweest. Door het uitstekend onderwijs aan het Gymnasium te Nijmegen is bij mij de liefde tot historische en classieke studie gewekt, terwijl het mij een groot voorrecht is geweest te mogen studeeren aan de Vrije Universiteit, voor welke ik een sterke liefde van huis uit heb meegekregen.

Alle professoren, wier discipel ik mocht zijn, dank ik zeer voor het genoten onderwijs. Mede daardoor heb ik elk der Bijzondere onderdeelen van de theologische wetenschap lief gekregen, en voel ik me daarin eenigermate thuis.

Mijn dank geldt in het bijzonder U, hooggeleerde Kuyper, hooggeachte promotor. De wijze, waarop U de U toevertrouwde vakken doceerde, heeft mij van het begin af aan in mijn begeerte versterkt, mij in de Kerkgeschiedenis te specialiseeren. U heeft me ook op het onderwerp, dat ik heb behandeld, gewezen, en bij het uitwerken Uwen raad willen geven, terwijl U mij verder geheel hebt vrij gelaten, ook daar, waar mijn conclusies eenigszins anders waren dan U zich had voorgesteld. Dat U nog mijn promotor wilt zijn, hoewel U nu reeds geruimen tijd *otium cum dignitate* geniet, verheugt me zeer. Veel heb ik gevraagd van Uw geduld, en in dien tijd veel van Uw gastvrijheid en van die Uwer echtgenootes genoten. De nagedachtenis van haar, die evenals U altijd bereid was mij te ontvangen, zal bij mij in eerbiedige herinnering blijven.

Hooggeleerde Nauta, U ben ik erkentelijk, dat U het volkomen gebillijkt hebt, dat ik bij Professor Kuyper, bij wien ik mijn studie begonnen was, die ook nog gaarne wilde voltooiën. Dank ook voor de belangstelling, die U steeds voor mijn studie hebt getoond.

Verder wil ik niet nalaten de Bibliotheek der Leidsche Universiteit te noemen, waar men door groote hulpvaardigheid mijn on-

derzoek heeft vergemakkelijkt. Ook van andere bibliotheken en archieven heb ik veel mogen profiteeren.

Voor het samenstellen der registers en voor de correctie heb ik zeer gewaardeerde hulp mogen ontvangen.

Dat ik deze studie heb mogen volbrengen, is mede te danken aan de zoo prettige wijze, waarop de kerkeraad van de gemeente, welke ik dienen mag, mij heeft gesteund.

Op deze plaats ook een groet aan U, mijn vrienden, met wie ik zulk een mooien studententijd heb gehad.

Het is mij een voorrecht dit proefschrift op te mogen dragen aan mijn Moeder, van wie altijd zulk een stimuleerende invloed op mij is uitgegaan om mijn studie voort te zetten, en aan mijn Vrouw, die mij bij het voltooien van mijn werk zoo zeer heeft terzijde gestaan.

Hem, Dien ik in het heerlijk ambt, dat ik ontving, mag dienen, zij mijn hoogste dank gebracht voor het feit, dat ik deze studie, waaraan ik met zooveel vreugde heb gearbeid, mocht voltooien.

H. B. VISSER.

INLEIDING.

§ 1. *Inleidende opmerkingen.*

In de Gereformeerde kerken in Nederland is in de zeventiende eeuw een ernstige strijd gevoerd over den Zondag en over de onderhouding van het vierde gebod.

De vraagstukken, die — voor degenen, die op Schriftgeloovig standpunt staan — aan het vierde gebod vastzitten, zijn vele en zijn moeilijk, en zoodanig, dat ze telkens weer onderwerp van bespreking en discussie vormen. We noemen enkele der voornaamste: Wat is de plaats van het vierde gebod in de wet der tien geboden? Hoe moet gedacht worden over de voorschriften inzake de Sabbatsviering, die verspreid liggen in het Oude Testament? Is dit gebod als geheel moreel en van blijvende geldigheid of is het deels moreel, deels ceremonieel of is het geheel ceremonieel en met Christus afgeschaft? Hoe verhouden zich de Oudtestamentische Sabbat en de Nieuwtestamentische Zondag; is, meer bepaald, de Zondag in de plaats van den Sabbat gekomen of is de Zondag iets heel nieuws en houdt hij met den Sabbat geen direct verband? Door wie is de Zondag ingesteld, door Christus, door de apostelen of door de Kerk? Hoort in de nieuwe bedee-ling een bepaalde „heilige” dag thuis? Wat is eigenlijk de inhoud van dit gebod en wat wordt door dit gebod aan de Nieuwtestamentische kerk geboden? Wat is het karakter van de Zondagsviering?

Heel de historie der Christelijke kerk dóór is met deze vragen geworsteld en tot algeheele overeenstemming kwam men tot op heden allerminst. De meest verschillende antwoorden zijn in alle eeuwen op de verschillende vragen gegeven en hier staat opvatting tegenover opvatting.

Wat de Gereformeerde kerk in Nederland betreft, mag gesproken worden van een bepaalden strijd, die over dit vraagstuk is gestreden en die zich voltrokken heeft in een bepaalden tijd. Betrekkelijk eenvoudig begonnen en eerst bijna uitsluitend loopend over gevallen van de praktijk, komen weldra méér zaken in het geding en komt het Sabbatsvraagstuk als geheel in behandeling;

allengs kwamen daarbij verschillende opvattingen, die in den loop der eeuwen waren verdedigd, op den voorgrond en is het Sabbatsvraagstuk van allerlei kant gezien.

Het is deze Sabbatsstrijd, dien wij in deze studie willen beschrijven. Wij behandelen dus niet de geschiedenis van de praktijk der Zondagsviering in de Gereformeerde kerk. Wel hebben de praktijk der Zondagsviering en het dispuut over den Zondag met elkaar in nauw verband gestaan: aan de maatregelen, die de Gereformeerde kerken in de zeventiende eeuw hebben genomen t.o.v. de Zondagsviering, lag een bepaalde beschouwing over den Zondag ten grondslag, waarover in het dispuut werd gestreden; voorts heeft het dispuut over den Sabbat deels verhelderend, maar deels ook verwarrend op de praktijk der Zondagsviering gewerkt; terwijl eindelijk ook de praktijk der Zondagsviering in dispuut is geweest. Daarom is het standpunt, dat de kerken hebben ingenomen t.o.v. de praktijk der Zondagsviering, voor ons onderwerp zeer zeker ook van belang; maar toch komt dit slechts zijdelings ter sprake. Het dispuut, dat daarbij over den Sabbat en den Zondag is gevoerd, is een aparte zaak en hieraan is deze studie gewijd. We hebben temeer tot deze beperking recht, daar aan de praktijk der Zondagsviering en het standpunt, in dezen door de Gereformeerde kerken en door de Overheid ingenomen, verschillende belangrijke geschriften zijn gewijd. We noemen hier met name: Dr. S. D. van Veen, „Zondagsrust en Zondagsheiliging in de 17de eeuw”¹⁾, Dr. G. D. J. Schotel, „De openbare Eeredienst”²⁾, Hoofdstuk III „Heilige dagen, de Dag des Heeren”, en de dissertatie van T. de Vries, „Overheid en Zondagsviering”³⁾.

Behandelen we dus het dispuut over den Sabbat, we hebben ons onderwerp nog nader beperkt, zoowel wat den tijd als wat de plaats betreft. Wat het laatste aangaat, beperken we onze studie tot den Sabbatsstrijd, zooals die in de Gereformeerde kerken in ons vaderland is gevoerd. Tegelijkertijd en zelfs vóór het dispuut bij ons gaande was, werd er ook in Engeland vooral, heftig over deze zaak gestreden. Werden in andere landen der Reformatie andere dogmata en ethische onderwerpen nader onder de oogen gezien, in Engeland en in ons land is onder meer, het Zondagsvraagstuk in ernstige discussie geweest. En er is nauw verband

¹⁾ Nijkerk z.j.

²⁾ Haarlem 1870.

³⁾ Leiden 1899.

tusschen den strijd in Engeland en dien in ons land. Door Engelsche Puriteinen is de door hen voorgestane Sabbatsopvatting ook in ons land verdedigd en verschillende onzer Gereformeerde theologen lieten zich inzake de Sabbatsopvatting door Engelsche Puriteinen voorlichten. Ook mengde men zich in elkaars strijd. Engelsche theologen schreven over verhandelingen, die in ons land over den Zondag uitkwamen, en het omgekeerde gebeurde evenzeer.

We houden ons echter bij den strijd in ons land en nader nog, zooals die is gestreden in den boezem der Gereformeerde kerken zelf. Door de Gereformeerden, ook in ons vaderland, is bovendien met buitenstaanders over den Sabbat gestreden, b.v. met de Socinianen en met de Labadisten, maar dat blijft buiten beschouwing, al komt de opvatting der Socinianen vanzelf nog ter sprake, daar tenslotte verschillende Gereformeerde leeraars in hun Sabbatsopvatting het Sociniaansche standpunt naderden.

Wat den tijd betreft, behandelt deze studie het dispuut, dat gevoerd is gedurende de 17de eeuw. Tot deze beperking hebben we recht, daar in dien tijd over den Sabbat een felle strijd is gevoerd. Dat we onze beschrijving tot dien tijd beperken, beteekent niet, dat het daarna volkomen vrede is geweest; deze twist is niet door een kerkelijke uitspraak afgesloten en zoo is er van beëindiging geen sprake; ook na de zeventiende eeuw bleven geschriften, ook strijdschriften, verschijnen, maar het was toen toch niet meer zoo, dat heel de kerk erdoor beroerd werd.

Tenslotte maken we nog de beperking, dat we ons bepalen tot den strijd over den Zondag. De feestdagen behandelen we niet; evenmin de vast- en bededagen. Deze hebben weer een eigen historie. Met name over de feestdagen is er strijd geweest, en ze zijn soms in het Sabbatsdispuut betrokken. Zoo maken we dan ook van de feestdagen wel eens melding, maar de historie van en het dispuut over deze dagen, is weer een aparte zaak. Mannen als Koelman en Ridderus, die vrijwel dezelfde beschouwing hadden over den Dag des Heeren, en de moraliteit van het vierde gebod beiden met kracht verdedigd hebben, dachten over de feestdagen verschillend; Koelman verwierp ze volstrekt, Ridderus niet, en deze beiden hebben hierover strijdschriften met elkaar gewisseld. Overigens zullen we nog gelegenheid hebben er op te wijzen, dat zij, die de moraliteit van het vierde gebod en van den Zondag voorstonden, over het algemeen vrij afwijzend stonden tegenover de feestdagen; terwijl zij, die een meer vrije Zondagsop-

vatting huldigden, vrij eenstemmig het pleit voor deze dagen hebben gevoerd.

De geschiedenis van dezen strijd is niet geheel zonder beschrijving gebleven. Als Chr. Sepp in zijn „Het godgeleerd onderwijs in Nederland gedurende de 16de en 17de eeuw” schrijft¹⁾; „den loop van den strijd heb ik hier niet te teekenen; dat is geschied”, dan is, wat in de tweede helft van dezen zin staat, inderdaad waar. Om met het voornaamste werk in dezen te beginnen: J. Koelman gaf zulk een beschrijving in 1685 in een lijvig werk²⁾; van J. Vlak verscheen in dienzelfden tijd een studie over hetzelfde onderwerp³⁾, terwijl hier ook moet vermeld worden, dat verschillende, die aan den Sabbatsstrijd hebben deelgenomen, overzichten hebben gegeven van bepaalde gedeelten van dezen strijd, m.n. van die, waarin ze zelf betrokken waren⁴⁾. Vervolgens moeten worden genoemd de handboeken van kerkgeschiedenis en godgeleerdheid. Wat de handboeken voor kerkgeschiedenis betreft, zij vooral vermeld het werk van Ypey en Dermout, waarin uitvoerig bij dezen strijd wordt stilgestaan⁵⁾ en waarin vooral de aantekeningen de resultaten van een vrij uitgestrekt onderzoek geven. Overigens komt in de meeste handboeken over de kerkgeschiedenis van ons vaderland, evenals in die der ethiek en der godgeleerdheid, deze strijd ter sprake. Van de laatstgenoemde vermelden we:

C. Vitringa, „Doctrina Christianae Religionis”⁶⁾; hierin wordt een zeer uitvoerige opsomming van namen en titels gegeven, en tevens een overzicht van de verschillende vragen, die inzake den

¹⁾ Aldaar tweede deel, Leiden 1874, bl. 226.

²⁾ „Het Dispuut, en de Historie, mitsgaders de Praktijke van den Sabbath, en 's Heeren-Dag;door Jakobus Koelman”. Amsterdam 1685. Aldaar het Tweede deel: „De Historie van den Christelijken Sabbath”, het tweede Boek.

³⁾ „De Heilige Sabbath, en Dag des Heeren....., Alsmede..... een Na-Reden aan D. J. Koelman P. Door Johannes Vlak...” Amsterdam 1686. Het eerste deel bevat een „Kort verhael der geschillen, over den Sabbath en Heere-dag, van tijd tot tijd voorgevallen”.

⁴⁾ Zoo deed dit Coccejus in zijn geschriften over den Sabbat, Essenius in zijn „Vindiciae”, Reyssenius in „De oude rechtsinnige waarheit”, welke geschriften alle nog ter sprake komen.

⁵⁾ In hun „Geschiedenis van de Herv. Chr. Kerk in Nederland”, dl. II, Breda 1822, bl. 472—485 met de aant.; dl. III, Breda 1824, bl. 5, bl. 33—36 en vooral de aant. hierbij, bl. 15—24.

⁶⁾ Ik gebruikte de Editio sexta, pars IV, Lugd. Batav. 1786. Aldaar pag. 360—530.

Sabbat aan de orde zijn gekomen; B. de Moor's commentaar op à Marck¹⁾; Dr. W. Geesink heeft in zijn „Van 's Heeren Ordinantiën” een breede, ook historische, verhandeling over het vierde gebod gegeven²⁾. Chr. Sepp heeft in „Het Godgeleerd onderwijs in Nederland in de 16de en 17de eeuw” enkele bladzijden aan ons onderwerp gewijd³⁾, eveneens deden dit Ypey in zijn „Beknopte letterkundige geschiedenis der systematische Godgeleerdheid”⁴⁾, Ritschl in zijn „Geschichte des Pietismus”⁵⁾ en anderen meer.

Apart dienen nog te worden genoemd G. D. J. Schotel, die een belangrijk hoofdstuk over den Sabbatsstrijd schreef in zijn bovenvermeld werk, S. D. van Veen, wiens werk over den Zondagsrust eveneens reeds werd genoemd en last not least het „Tractaat van den Sabbat” van Dr. A. Kuyper⁶⁾.

Eindelijk mag niet onvermeld blijven, dat verschillende onderdeelen van den strijd nader zijn beschreven door hen, die de levens hebben behandeld van mannen, die in dezen strijd vooraan hebben gestaan. Het meerendeel van de voornaamste woordvoerders in het dispuut heeft in de laatste decenniën zijn biograaf gevonden, en de meesten dier biografen wijdden in hun studie aandacht aan wat degene, wiens leven zij beschreven, beteekend heeft in den Sabbatsstrijd⁷⁾.

Ook in het buitenland heeft de strijd, die in ons vaderland werd gevoerd, de aandacht getrokken. Gaven velen, die den strijd in ons land beschreven, ook een overzicht van den strijd in Engeland (zoo: Koelman, „De Historie van den Sabbat”, bl. 177—250; Vlak, „De heilige Sabbat, enz.”, 1e deel, bl. 18—21; dezelfde, „Na-reden”⁸⁾, par. 81—85; Hoornbeek, „Heiliging”⁹⁾; ook omgekeerd gebeurde dat. Cox, „Literature”¹⁰⁾ geeft over den strijd in Ne-

¹⁾ Aldaar, pars secunda, Lugd. Batav. 1763, pag. 787—837.

²⁾ Aldaar, Tweede deel, 2de druk, (Kampen z.j.) over den Sabbat bl. 426—568, over de Sabbatstwisten bl. 538—546.

³⁾ n.l. dl. II, bl. 225—229.

⁴⁾ Haarlem 1795; aldaar bl. 75—83.

⁵⁾ Bonn 1880—1886; vooral erster Band, s. 138, 139.

⁶⁾ Amsterdam 1890.

⁷⁾ We noemen deze biographieën telkens daar, waar in onze beschrijving van den strijd de desbetreffende personen ter sprake komen.

⁸⁾ „Na-Reden aen D. Koelman, ende den Leezer”, zijnde „Aanmerkingen over het Boek van D. J. Koelman”.

⁹⁾ J. Hoornbeek, „Heiliging van Godts Naem, ende Dag”. Leiden 1659.

¹⁰⁾ „The Literature of the Sabbath Question, by Robert Cox, in two volumes”, Edinburgh 1865.

derland weinig; veel uitvoeriger is Cilfillan, „The Sabbath”, 1861, p. 98—126¹⁾).

Verder wordt de strijd in allerlei verhandelingen over den Sabbat en den Zondag aangeroerd, zoo door: Zahn, „Der Sonntag”²⁾; door Hengstenberg³⁾; eveneens geschiedt dit in allerlei werken over het Puritanisme, zoo in dat van Campbell⁴⁾.

Toch kan het niet overbodig worden geacht, dezen strijd nog eens tot onderwerp van nadere studie te maken. Alleen Koelman en Vlak hebben immers bedoeld een eenigszins volledig beeld van het geheel te geven. Koelman's werk is verreweg het uitvoerigst⁵⁾ en het heeft voortreffelijke eigenschappen; maar het kan toch niet objectief worden genoemd, het draagt evenzeer een polemisch als een historisch karakter. Koelman nam een scherp bepaald standpunt in en schreef zijn werk om zijn zienswijze te rechtvaardigen. Daarbij komt nog, dat het onderzoek intusschen verder is gegaan. Door de werken van Schotel, Kuyper e.a. is deze strijd geplaatst in het geheel der historische gebeurtenissen, terwijl in verschillende biographieën, bovengenoemd, over dezen strijd belangrijke dingen zijn geschreven. Van de gegevens, in die werken vervat, heb ik dankbaar gebruik gemaakt, al heb ik er mij niet van ontslagen geacht, aangaande de verschillende strijders een eigen onderzoek in te stellen, en hun geschriften op het punt van den Sabbat zelf nader te onderzoeken.

Terwijl we met deze studie een historische behandeling geven van den Sabbatsstrijd in ons land in de zeventiende eeuw, hopen we iets bij te dragen tot bevordering van de kennis van het Gereformeerde standpunt t.o.v. den Zondag en meenen we, dat uit dezen Sabbatsstrijd aanwijzingen zijn te verkrijgen over de wijze, waarop door Schriftgelooovigen het vierde gebod moet worden beschouwd.

Wat de indeeling van den strijd betreft: Ypey en Dermout on-

¹⁾ „The Sabbath... by... James Gilfillan, second edition”, 1862.

²⁾ Ik gebruikte een vertaling van L. Hesta, Amsterdam 1884.

³⁾ E. W. Hengstenberg, „Ueber den Tag des Herrn”. Berlin 1852.

⁴⁾ „The Puritan in Holland, England and America... by Douglas Campbell... In two volumes”. Vol. 1 New York 1892.

⁵⁾ Cox schrijft (i.e., vol. 2, p. 133) over Koelman's werk, dat het is... „far by the largest, ...which have appeared on Puritan side of the Sabbath controversy”, het overtreft, zegt hij, verre het werk van Cawdrey en Palmer, dat hij tevoren als het grootste boek beschouwde, dat ooit over dezen twist was gepubliceerd.

derscheiden dien in twee perioden: de eerste van 1618—1633, de tweede van 1655—1667¹⁾). Tegen deze indeeling kunnen gegronde bezwaren worden ingebracht, m.n. tegen het jaartal, dat als grens van de tweede periode wordt aangenomen. Wanneer het einde moet worden gesteld, is zeker moeilijk te zeggen, maar het jaar 1667 is stellig te vroeg gekozen. Koelman onderscheidt vier perioden: 1618—1626 Zeeland; 1628—1634 Gomar; 1656—1661 Leiden; 1665 en volgende jaren Utrecht; in een daarna volgend hoofddeel bespreekt hij dan nog eenige latere bestrijders van den Sabbat (Allinga, de Raadt, e.a.). Tegen deze indeeling heeft Vlak bezwaren ingebracht. Hij onderscheidt²⁾: 1. de geschillen in Zeeland en vandaar ter synode te Dordt 1619—1656; 2. de geschillen naderhand onder de professoren aan de academie; 3. de geschillen, sedert wederom hervat en gecontinueerd tot dezen dag te Leiden, Utrecht, Groningen, niet alleen in de Hoogeschoolen, maar ook in de synodes en kerken. Vlak heeft er bezwaar tegen, dat Koelman den eersten Sabbatstrijd laat beginnen met Burs en Teellinck, en, wat het einde betreft, oordeelt hij, dat Koelman zelf, nadat de professoren in Utrecht in 1681 hadden geacht, dat de Sabbatsstrijd was beslecht, dezen weer heeft hervat door zijn boek. Het blijkt, dat Vlak's bezwaren niet zoozeer hoofdzaken dan wel onderdeelen raken.

Over de vraag, wanneer de eerste periode moet worden gesteld, of m.n. van den strijd in Zeeland, vóór de synode van Dordt, een apart onderdeel moet worden gevormd, kan verschil van meening bestaan. Wel is het zeker, dat de werken van Koelman en Vlak een op zich zelf staand geheel vormen; en het debat, tusschen hen gevoerd kan, door het eigenaardig karakter, dat het gedragen heeft, — beiden geven immers een beschrijving van de historie van den Sabbatsstrijd — als sluitstuk worden beschouwd. Zoo behandelen wij het dan ook; door deze studie te beëindigen bij het dispuut van Koelman en Vlak, richten we ons geheel naar de opmerking van Dr. A. Kuyper³⁾: „Van Gomar's strijd met Rivet tot de dagen van Koelman toe, heeft de Sabbatsquaestie te onzent de hoofden en zinnen verdeeld...”.

Ter inleiding op deze studie zouden we een overzicht kunnen

¹⁾ a.w., dl. III, aant., bl. 15.

²⁾ Vlak, „Brief aan N.N.” (voorin zijn „De heilige Sabbath”); § 31.

³⁾ Kuyper, „Tractaat”, bl. 69.

geven over de Sabbats-Zondagsopvatting in de Christelijke kerk in den loop der historie, en m.n. bij de Reformatoren. Onze studie zou dan deze worden, dat we aantoonen, hoe deze gedachte zich ontwikkeld of gewijzigd heeft. Liever gaan we echter anders te werk. Al dadelijk bestaat er immers geen eenheid in de opvatting over de historie van den Sabbat en den Zondag en over de situatie, zooals deze was, toen de strijd, waarover we handelen, een aanvang nam. Tevens zouden we zoo wel erg vooruit loopen op den strijd, dien we gaan beschrijven. We zouden al aanstonds positie kiezen. In den loop toch van het dispuut zocht men eigen meening ook schriftuurlijk en historisch te fundeeren, en daarbij kwam tweëerlei beschouwing, zoowel wat de gegevens der Schrift, als wat de historie betreft, tegenover elkaar te staan. Vooral is er scherp over gediscussieerd, welke opvatting de oude kerkleeraars, de Reformatoren en de reformatorische belijdenisgeschriften huldigden en hoe die opvatting moest worden gezien.

Het lijkt me daarom beter, aan het eind een kort overzicht te geven van de verschillende beschouwingen, die men inzake de verschillende gegevens heeft verdedigd, en van de Schriftuurlijke en historische fundeering, die de strijdende partijen ons hebben geboden, en daarover mijn conclusie en eindoordeel te geven, bij welke conclusie dan vrij mag meespreken de opvatting, die ik persoonlijk huldig.

Toch kan zonder nadere inleiding, waarin de situatie wordt geteekend, niet met de beschrijving van den strijd worden begonnen. We willen die nadere oriëntteering over de gedachten aangaande den Zondag hoofdzakelijk aldus geven, dat we vóór alles in korte trekken aanduiden de verschillende beschouwingen over de historie van den Sabbat. Daarna willen we nog apart aandacht wijden aan de Oudheid, de Middeleeuwen en de Reformatoren, waarbij we over de Oudheid en de Middeleeuwen het uitvoerigst zullen zijn. We kunnen dat, daar over de Sabbatsopvatting in die perioden der geschiedenis uitvoerige en gedocumenteerde studies verschenen. Zulk een over de Sabbatsopvatting der Reformatoren is er niet, zoodat we daar anders te werk zullen gaan en ons bepalen tot enkele aanduidingen. We meenen dit zoo te moeten doen, daar verschillende gegevens uit de Oudheid en de Middeleeuwen, en ook over de Reformatoren, van belang zijn om den strijd, dien wij gaan beschrijven, te verstaan, en we meenen, dat ook te kunnen doen, zonder met den opzet van dit werk in strijd te komen, daar we ons er vooral toe zullen bepalen,

feiten te vermelden, zonder ons er toe te laten brengen, een theorie op die feiten op te bouwen.

We willen nog een korte opmerking maken over den titel van ons onderwerp: „Sabbatsdispuut”. We hebben overwogen, als titel te kiezen: „het dispuut over den Zondag”, of, „het dispuut over den Dag des Heeren.” Dat heeft dit voor, dat zoo de benaming „Sabbat” vermeden wordt, welke benaming door de eene partij in dezen strijd werd afgewezen. Het was immers een dispuut over den eersten dag der week en de eene partij ontkende, dat deze dag een Christelijke Sabbat mocht genoemd worden. Anderzijds wilden velen van de andere partij weer niet weten van de benaming „Zondag”, omdat deze benaming heidensch zou zijn. Zoo zou dus overblijven, dat we spraken van „Dag des Heeren”, maar een zeer gangbare benaming is dit niet; daarentegen is de theologisch-kerkelijke strijd, dien we gaan beschrijven, als „Sabbatsdispuut” algemeen bekend. Daarom hebben we tenslotte niet gearzeld, het laatste te kiezen.

§ 2. *Verskillende beschouwingen over den Zondag en aangaande de historie van de opvatting over den Zondag.*

Eenige nadere oriëntteering, vóór we tot de beschrijving van den strijd, dien we behandelen, overgaan, is onmisbaar. Immers doet zich vanzelf de vraag voor: hoe is de ontwikkeling van de gedachte over den Zondag geweest, tot deze strijd uitbrak?

Een algemeen aanvaard antwoord op deze vraag bestaat er niet, zooals ook de gedachten over den Zondag zeer gevarieerd zijn. Hesse onderscheidt in zijn „Bampton-Lectures”¹⁾ over den Sabbat, voor wat Engeland aangaat, zes meeningen:

1. Arminianen en Anabaptisten: er is geen onderscheid van dagen, de Mozaïsche wet is vervuld en heeft afgedaan; een Christen moet nu geestelijk elken dag Sabbat houden.

2. Sabbatariërs: de Sabbat is nog van kracht; de Zaterdag moet worden gevierd met al de rigueur, voorgeschreven in het vierde gebod en in andere deelen der Schrift.

3. De Sabbat is van het begin; het gebod werd herhaald door Mozes, en is nooit afgeschaft; alleen is de dag veranderd; verder moet de dag waargenomen worden als eens door de Joden; dit was de opvatting van Dr. Bownd, die zijn werk uitgaf in 1595,

¹⁾ „Sunday... Bampton Lectures... by J. A. Hesse”. London 1880, p. 4—13.

1606; op de Westminster synode heeft deze opvatting de overwinning behaald.

4. De Zondag moet worden gevierd krachtens het vierde gebod, mag dus een Sabbat worden genoemd, maar is een Christelijke Sabbat, omdat het Joodsche en ceremonieele verwijderd is; de verandering van den dag, de verzachting van den rigor in de Sabbatswaarneming, zijn zaken van minder belang, raken niet het essentieele van het vierde gebod. We kunnen den Sabbat niet zoo strikt houden, als in het gebod letterlijk staat; maar we moeten hem waarnemen, zoo strikt we kunnen. Met mogelijk kleine modificaties is, wat de Schrift zegt over de rust van den zevenden dag, virtueel gezegd van de rust van den eersten dag.

Dit is een gewijzigde vorm van Bownd's Sabbatarisme, dat zeer veel gevonden wordt; tusschen opvatting 3 en 4 is slechts verschil in graad; het dankt zijn ontstaan vooral aan den wensch, de teugelloosheid der 18de eeuw tegen te gaan.

5. De Sabbat is niet bevolen bij de schepping, maar kort voor de bekendmaking van den decaloog aan de Joden. Het vierde gebod is niet een moreel gebod, heeft althans slechts een zeer klein moreel element, bindt de Christenen niet als een wet van God, ja, de wet als zoodanig bindt de Christenen niet meer. De Sabbat was een teeken tusschen God en de Joden en hield op geldig te zijn. De Dag des Heeren is niet een Sabbat of een vervolg daarop, maar louter een kerkelijke instelling, heeft weinig of niets met het vierde gebod te maken, enz. (Heylin e.a.).

6. De meening van aartsbisschop Bramhall e.a., die van de vorige niet zoo heel veel verschilt.

Hessey verklaart, dat zijn opsomming niet volledig is.

Hij zegt, dat deze opvattingen fenslotte tot twee terug kunnen worden gebracht; de eene is, dat de Zondag voortzetting is van den Sabbat en berust op het vierde gebod; de andere, dat de Zondagsviering los staat van het vierde wetswoord¹⁾.

Aan deze tweeërlei beschouwing over den Sabbat en den Zondag beantwoordt tweeërlei beschouwing over de historie van den Zondag.

Als vertegenwoordiger van de eene kiezen we Th. Zahn. Hij ziet de historie van den Zondag en van de Zondagsbeschouwing aldus²⁾:

¹⁾ Hessey, l.c., p. 12.

²⁾ In zijn bovenvermeld geschrift.

De Zondag is geen gebod of instelling van Christus; Jezus heeft het Sabbatsgebod onderhouden, zoo ook de oude Christelijke kerk; veranderingen kwamen, toen de Christelijke kerk tot de heideneⁿ overging; toen werd er besloten, het juk der wet den heideneⁿ niet op te leggen; onder de punten van Hand. 15 komt dat van den Sabbat niet voor. De pharizeesche partij wilde onderwerping aan de bepalingen der Mozaïsche wet, eischte ook waarneming van Joodsche feesten en heilige dagen; Paulus verzette zich daa^r-tegen, hij was van meening, dat iedere viering van bepaalde, re^e-gelmatig weerkeerende dagen met de gedachte, dat deze dageⁿ en tijden krachtens algemeen erkende wet heilig zijn, te veroo^r-deelen is. De plichten der geloovigen in het Nieuwe Testameⁿt zijn niet uit de wet van Mozes of uit de tien geboden af te leideⁿ, maar komen onmiddellijk uit het geloof zelf en uit het wezeⁿ der dingen voort.

In de Christelijke kringen, die onder Paulus' invloed stondeⁿ, zijn de eerste sporen van Zondagsviering te vinden, zie 1 Co^r. 16 : 2. Het was n.l. kerkelijk gebruik, op den Zondag, den dag der gemeentelijke godsdienstoefening, gaven voor de armen te geven. Die gewoonte heeft zich snel verbreid. Men liet dan da^r-gelijksche bezigheden zooveel mogelijk achterwege. Dit rusteⁿ stond verder geheel op den achtergrond, doel was de godsdienst⁻oefening der gemeente. De oude Christenheid geloofde het vierde gebod te vervullen, niet door viering van een dag, maar doo^r zich te onthouden van alle zonden. De Joden-Christenen ijverdeⁿ er voor, een Joodsch-gekleurd Christendom in te voeren, maar dat gelukte niet. Echter brak al vroeg een andere zienswijze doo^r. In de tweede eeuw streed men over den juisten tijd van de Pa⁻schaviering, alsof het een vraag des geloofs was. De Spaansche synode van 306 bedreigde met straf elk, die drie Zondagen achte^r-een niet ter kerk kwam. Dergelijke bepalingen bestonden ook in de Grieksche kerk.

Met Constantijn den Grooten brak een nieuwe periode aan. De Zondag werd als algemeene rustdag ingevoerd. Constantijn en zijn opvolgers voerden allerlei wetten in, waarvan de geest Oud⁻testamentisch was; een nieuwe theologische leer ligt er aan teⁿ grondslag, in de Oude kerk nooit gehoord, n.l. dat de Christelij^{ke} Zondagsviering de door Mozes op Gods bevel geboden Sabbat⁻viering is. Dit is het tegenovergestelde van wat bedoeld werd door hen, die den Zondag in het leven riepen. De synode van Cr⁻leans in 538 bestreed nog als Joodsch bijgeloof, dat men op

Zondag niet mocht rijden, spijzen bereiden, het lichaam reinigen. Weldra plaatste men zich toch op dit standpunt. Men was van meening, dat den Christenen de Zondag op het hart was gebonden in wet en profeten, door het schaduwbeeld van den zevenden dag, den Sabbat. Op Zondagsrust werd streng aangedrongen op grond der Mozaische wet. Een sprekend feit is, dat in de Middeleeuwen een brief werd opgesteld, z.g. uit den hemel gevallen, waarin, onder bedreiging van zware straf, geëischt werd, dat men de geboden en ook het Sabbatsgebod toch onderhield.

Dit is in hoofdzaak de Rooms-Katholieke leer aangaande den Zondag, zooals de Hervormers die vonden. De laatsten dachten heel anders. Luther herstelde de oud-Christelijke beschouwing van den Zondag. De Zondag is volgens hem een prachtig voorbeeld van het onderscheid tusschen het evangelische en het wettische Christendom. Zoo oordeelen ook Melancton en de Augsburgsche confessie; eveneens Calvijn en de Gereformeerde belijdenisgeschriften der zestiende eeuw.

Maar de Middeleeuwsche leer aangaande den Zondag herleefde in de Gereformeerde kerk; toen luidde het weer: de apostelen, of de Heilige Geest, die door hen werkte, hebben de door God geboden viering van den zevenden dag op den Zondag overgedragen. Deze leer kreeg in Engeland uitdrukking in de belijdenis van Westminster en in de daarbij behorende catechismussen. Van daar vond deze gedachte ook elders ingang.

Een geheel andere beschouwing is die, welke van Gereformeerde zijde wordt gegeven en die door gezaghebbende woordvoerders uit dien kring is voorgedragen, als Geesink en Kuyper¹⁾.

Volgens eerstgenoemde is de Sabbat een scheppingsordinantie. Christus heeft het symbolische of typische van den Sabbat door zijn dood en opstanding vervuld. Van nu af is er alleen de scheppingsordinantie.

Eeuwen lang is er in de Christelijke kerk geen sprake van viering van den Zondag uit kracht van het vierde gebod. Wel was reeds in het begin van de tweede eeuw de eerste dag der week algemeen in eere. Dit moet verklaard worden uit de scherpe tegenstelling met het Judaïsme. Dáárom konden de Christenen hun Zondagsviering niet binden aan een voorschrift der Joodsche wet. Ze oordeelden, dat het vierde gebod voor hen niet meer

¹⁾ In de van hen vermelde werken.

gold. Dit was een dwaling, waarvan de kerk is teruggebracht.

Al spoedig kwam de vormelijkheid. Zoowel Staat (Constantijn) als Kerk hebben die veroorzaakt door allerlei wetten en bepalingen. Zoo is het in de Middeleeuwen. Thomas heeft een Sabbatsleer ontwikkeld, die vrij onverbetterlijk is en die van veel invloed is geweest op de beschouwing over den Zondag in de Gereformeerde kerken. Maar de werkelijkheid heeft niet beantwoord aan Thomas' idealen. De Zondagsviering kreeg door de wetten der Romeinsche keizers en der Frankische koningen een bedenkelijk heteronoom karakter; men zag al meer op de wetten van anderen, van Staat en Kerk, dan op wat Gods wet in dezen eischte. Daarbij kwam, dat de vermenging van wereldlijk en kerkelijk regiment in de Middeleeuwen ten gevolge had, dat niet-arbeiden op Zondag voor velen een conscientiezaak werd en men den eisch dienaangaande uit het vierde gebod afleidde. De Reformatie heeft zich gekant tegen de heteronome en min of meer Joodsch getinte theorie en praktijk inzake den rustdag en ook tegen de onderscheiding van den eenen dag boven den anderen; maar velen vervielen in het andere uiterste. Zoo de Anabaptisten, die van geen rustdag na zes werkdagen wilden weten. Zoo ver gingen de Reformatoren niet. Maar toch gingen velen van hen te ver in hun strijd tegen het maken van onderscheid tusschen de dagen. Calvijn loochent in zijn „Institutie” zelfs het gebonden zijn aan één dag in de week. Hij heeft dit in zijn commentaar op Gen. 2 : 3 verbeterd, maar liet toch wat hij in den eersten druk van zijn „Institutie” geschreven had, in de verschillende volgende uitgaven staan. Verscheidene staaltjes uit Calvijn's leven zijn bekend, waaruit blijkt, dat hij tamelijk vrij stond inzake de Zondagsopvatting.

De beschouwing van Calvijn is in de Gereformeerde kringen een tijdlang de geldende geweest. Deze oud-Gereformeerde beschouwing laat te veel onbepaald. Merkwaardig is, dat het Avondmaalsformulier bij de opsomming van hen, die van de tafel des Heeren zich moeten onthouden, de Sabbatsschenners, niet noemt, of hoogstens zijdelings onder „alle verachters van God en Zijn Woord en de heilige Sacramenten” aanduidt. De Kerk heeft in haar leer een klare en duidelijke uiteenzetting te geven van den zin van het vierde gebod, en in zulk een uiteenzetting althans de groote beginselen voor den Christelijken rustdag uit te spreken. De eeuw der Reformatie is daarin niet geslaagd. Het beste in dezen tijd is de Catechismus van à Lasco van 1551; deze is ouder dan de Heidelbergsche Catechismus en sluit veel meer aan bij

Thomas. Ware zijn theorie maar van meet af de officiële leer over de Christelijke Zondagsviering in onze Gereformeerde kerk geweest. Dordt, 1618—'19, heeft verstaan, dat men naar den doctor Angelicus terug moest.

De juistere theorie over de Christelijke Zondagsviering heeft zich in de Gereformeerde kerk uit en door de tegenstellingen ontwikkeld. In Engeland n.l., waar in de Middeleeuwen al een strengere opvatting over den Zondag heerschte dan in andere landen, kwam in het begin der zeventiende eeuw een beschouwing op, bekend als de puriteinsche, veel strenger dan die van Calvijn en de andere Reformatoren, ook dan die van à Lasco. De puriteinsche Sabbatsbeschouwing had een nomistischen inslag. Een theorie over den Christelijken rustdag werd verkondigd, die later aangeduid wordt als Sabbatarisme. De strijd over den Sabbat, nog vóór Dordt uit Engeland in ons land overgebracht — terwijl hier oorspronkelijk alleen de oud-Gereformeerde Zondagstheorie bekend was — is aanvankelijk op de synode beslist. De regels, daar opgesteld, zijn een compromis tusschen de oud-Gereformeerde en de puriteinsche Zondagstheorie. We bezitten in deze regels een vrij verstandige opvatting van de Zondagsviering.

Daarna ontbrandde de strijd echter weer. De daarin heerschende tegenstellingen zijn met name door Voetius in hogere eenheid vereenigd. Aan hem is het gelukt, een Sabbatstheorie te vinden, strenger dan de oud-Gereformeerde en milder dan de puriteinsche.

Het verschil is hier duidelijk.

Eenerzijds is er de gedachte, dat de viering van den Zondag onafhankelijk van het gebod is opgekomen in de Christelijke kerk, als een vrije daad; later echter door wetten en bepalingen is geregeld en gegrond op het vierde gebod; de Reformatoren hebben dien band goeddeels weer doorgesneden; door de Puriteinen is hij te onzaliger ure weer gelegd.

Anderzijds is er de gedachte, dat de Zondagsviering voorgeschreven is in het vierde gebod; in de oude Christelijke kerk heeft men dat om verklaarbare reden niet zoo uitgesproken, maar later geschiedde dat wel. In de Middeleeuwen is bij Thomas een vrij juiste ontwikkeling van de Zondagsleer op te merken, maar de viering werd in dien tijd te wettisch geregeld. De Reformatoren waren in hun beschouwing te vrij; door de Puriteinen is er verandering in aangebracht; door Voetius is een Zondagsbeschou-

wing gegeven, die het juiste midden vrij wel getroffen heeft.

We hadden één van deze beschouwingen ter inleiding aan het hoofd van deze studie kunnen plaatsen, maar hadden dat toch niet mogen doen, zonder de andere te vermelden.

Nu we ze beide hebben weergegeven, willen we echter wel verklaren, dat, behoudens verschil in onderdeelen, de tweede genoemde beschouwing ook de onze is.

§ 3. *Iets over de Sabbatsopvatting in de Oudheid, in de Middeleeuwen en bij de Reformatoren.*

We willen in deze inleiding verder nog iets naar voren brengen over de Sabbatsopvatting in de Oudheid, in de Middeleeuwen en bij de Reformatoren, en daartoe m.n. iets mededeelen uit de desbetreffende wetten en conciliebesluiten en uit de leer der Scholastiek. Dit kan bevorderlijk zijn voor het verstaan van den strijd dien we gaan beschrijven; we kunnen er zoo een indruk van krijgen, in welke richting de gedachten over den Sabbat zich hebben bewogen.

In dit verband willen wij wijzen op wat Van den Berg schreef over de Roomsche kerkleeraars. Hij merkt op¹⁾: „Het is onmogelijk de latere oneenigheden op het stuk van den Sabbath, zelfs in den Gereformeerden tijd te verstaan en juist te beoordeelen zonder kennis genomen te hebben van de meeningen der Roomsche kerkleeraars. De beginselen, door hen verkondigd, zijn eigenlijk nooit geheel terzijde gesteld; de argumenten door hen gebruikt, duiken nog na anderhalve eeuw weer op, in de verwoede strijdschriften der Voetianen en Coccejanen. Alle scrupules en onzekerheden op het stuk van den Sabbath, waarmee angstige zielen onder de „preciesen” zich plaagden, waren reeds lang behandeld en in hun veronderstellingen en omstandigheden uitgesplozen door de auteurs der „Summa” en „Rosellae”, die tot eerleidraad moesten strekken voor de onzekere gewetens der geloovigen, die zich voor de biecht voorbereidden”.

Het materiaal, dat hij in dezen verzameld heeft en een vergelijking daarvan met wat wij over den Sabbatsstrijd naar voren hopen te brengen, wettigt deze uitspraak in alle deelen. Eveneens zal blijken, dat de kennis der conciliebesluiten en der wet-

¹⁾ „De viering van den Zondag en de Feestdagen in Nederland vóór de Hervorming”, F.W. J. van den Berg. Amersfoort 1914; aldaar bl. 61